

Obraz Kaukazu w tekstach polskich zesańców

Część I. Kaukaz Północny

opracowanie

Przemysław Adamczewski

Stanisław Boridczenko

Wiesław Caban

Obraz Kaukazu we wspomnieniach Polaków

Część I

Kaukaz Północny

STUDIA KAUKAZOZNAWCZE

2

Redaktor serii:

dr hab. Przemysław Adamczewski, prof. ISP PAN, adprzem@politic.edu.pl

Rada naukowa serii:

prof. Wiesław Caban (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)

prof. Dawid Darcziaszwili (Uniwersytet Państwowy im. Illi w Tbilisi)

prof. Maria Filina (Tbiliski Uniwersytet Państwowy im. Iwane Dżawachiszwilego)

prof. Zaur Gasimov (Uniwersytet Turecko-Niemiecki w Stambule)

dr Joanna Kula (Uniwersytet Wrocławski)

prof. Radosław Żurawski vel Grajewski (Uniwersytet Łódzki)

Obraz Kaukazu we wspomnieniach Polaków

Część I Kaukaz Północny

OPRACOWANIE
PRZEMYSŁAW ADAMCZEWSKI
STANISŁAW BORIDCZENKO
WIESŁAW CABAN

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

Kraków 2026

Przemysław Adamczewski
Instytut Studiów Politycznych PAN
ID <https://orcid.org/0000-0002-6983-5466>
✉ adprzem@politic.edu.pl

Stanisław Boridczenko
Uniwersytet Szczeciński
ID <https://orcid.org/0000-0002-5343-5388>
✉ stanislaw.boridczenko@usz.edu.pl

Wiesław Caban
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
ID <https://orcid.org/0000-0002-3695-8259>
✉ wieslaw.caban46@gmail.com

© Copyright by Przemysław Adamczewski, Stanisław Boridczenko, Wiesław Caban, 2026
© Copyright for this edition Księgarnia Akademicka, 2026

Recenzenci: dr hab. Mariusz Kulik, prof. Instytutu Historii PAN
dr hab. Jolanta Sikorska-Kulesza, prof. UW

Opracowanie redakcyjne: Agnieszka Sabak

Opracowanie map: Stanisław Kryciński

Projekt okładki: Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8368-473-4 (druk)
ISBN 978-83-8368-474-1 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788383684741>

Na okładce wykorzystano: Franc Rubo, *Ahulgo*, domena publiczna, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:RuboFA_Ahulgo1888.jpg

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu realizowanego przez Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”. Nr projektu NPRH/DN/SP/494732/2021/10 „Polacy na Kaukazie Północnym w świetle materiałów archiwalnych – edycja źródeł”. Kwota dofinansowania 546 568 zł., całkowita wartość projektu 546 568 zł.

Publikacja dofinansowana ze środków Funduszu Wsparcia Twórców Stowarzyszenia KOPIPOL.

Publikacja powstała dzięki wsparciu finansowemu Fundacji Lanckorońskich i Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

FUNDACJA
LANCKOROŃSKICH

Zakład
Narodowy
im. Ossolińskich

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Spis treści

1. Słowo wstępne	7
2. Służba wojskowa Polaków na Kaukazie w latach 1813–1856	19
3. Cywilizacja i jej gradacje – o znaczeniu tożsamości cywilizacyjnej Polaków służących na Kaukazie	59
4. Zarys biografii autorów	87
5. Antologia tekstów o Kaukazie	113
5.1. Stanisław Nowacki – <i>Podróże do Georgii w czasie mojej niewoli w Rosji odbyte w roku 1813, 1814 i 1815</i>	115
5.2. Stanisław Pilat – <i>Ustęp z pamiętników z czasu niewoli na Kaukazie</i>	167
5.3. Ksawery Pietraszkiewicz – <i>Wyjątki z niedrukowanych dotąd pamiętników Ksawerego Pi..., byłego akademika wileńskiego, teraz żołnierza w artylerii korpusu kaukaskiego</i>	197
5.4. Arystarch Sosnowski – <i>Opis przejścia przez grzbiec łańcucha gór Lezgistanu</i>	205
5.5. Jan Zahorski – <i>Niewola u Szamila. List A. Z....</i>	213
5.6. Wincenty Dawid – <i>Wspomnienia z podróży i wycieczek po Kaukazie</i>	245
5.7. Hipolit Jaworski – <i>Wspomnienia Kaukazu</i>	283
6. Bibliografia	483
7. Streszczenie	493
8. Summary	495
9. Indeks nazw osobowych	497
10. Indeks nazw geograficznych	509

1. Słowo wstępne

Kaukaz z wielu przyczyn jest ważnym miejscem w historii Polski. Jedną z nich wiąże się ze zsyłkami i służbą Polaków w carskiej armii podbijającej ten region w ramach imperialistycznej polityki Rosji. Mimo tego faktu badania nad Polakami na Kaukazie wciąż pozostają w cieniu analiz dotyczących ich pobytu na Syberii – zdecydowanie bardziej intensywnych i prowadzonych przez szersze grono specjalistów. Oczywiście nie można twierdzić, że tematyka kaukazoznawcza jest w badaniach polonijnych pomijana. Przynajmniej już od lat 50. XX wieku, od działalności Mieczysława Inglota i Bohdana Baranowskiego, w Polsce od czasu do czasu ukazują się książki i artykuły na ten temat, poruszające go w różnych aspektach. Analogiczne rozważania podejmują również badacze z Kaukazu, chociaż nieliczni i najczęściej pracujący w ośrodkach umiejscowionych na obszarach z relatywnie dużą Polonią, a więc w Gruzji i w Rosji – Kraju Krasnodarskim i Kraju Stawropolskim. W Gruzji jest to przede wszystkim Maria Filina z Tbiliskiego Uniwersytetu Państwowego, w dwóch pozostałych zaś – Aleksander Sielicki i Oleg Matwiejew z Kubańskiego Uniwersytetu Państwowego, a także Aleksander Bogolubow z Piatigorskiego Muzeum Krajoznawczego. Warte podkreślenia są również zasługi zarówno Marii Filiny w Tbilisi, jak i Aleksandra Sielickiego w Krasnodarze w organizacji konferencji naukowo-polonijnych, które stały się ważną platformą służącą wymianie poglądów i skupiającą naukowców podejmujących kwestie Polaków przebywających na Kaukazie z Gruzji i Rosji. Ich rezultatem niejednokrotnie były wydawnictwa pokonferencyjne stanowiące cenne źródło wiedzy. Nie bez znaczenia dla działalności obu wymienionych osób jest fakt, że są one prezesami związków polonijnych – Maria Filina Związku Kulturalno-Oświatowego „Polonia”, a Aleksander Sielicki Związku Organizacji Polskich „Jedność”.

W celu popularyzacji wiedzy o Polakach na Kaukazie i upowszechnianiu bazy źródłowej grupa uczonych, w której skład weszli Przemysław Adamczewski z Instytutu Studiów Politycznych PAN, Wiesław Caban z Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Stanisław Boridzenko z Uniwersytetu Szczecińskiego, Waża Kiknadze z Tbiliskiego Uniwersytetu Państwowego i Aleksander Sielicki, opracowała w 2020 roku wniosek projektowy „Polacy na Kaukazie Północnym w świetle materiałów archiwalnych – edycja źródeł”, złożony następnie do Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Uzyskał on finansowanie w 2022 roku, a w jego ramach zaplanowano przygotowanie kilku opracowań źródłowych. Jednym w nich jest niniejsza praca zawierająca wspomnienia autorstwa siedmiu polskich wojskowych, którzy znaleźli się w XIX wieku na Kaukazie. W przypadku doboru tekstów do tego typu publikacji zawsze istnieje problem subiektywności, którego nie sposób uniknąć. Po rozważaniach zdecydowaliśmy się na umieszczenie w niniejszym tomie pracy Stanisława Nowackiego *Podróże do Georgii w czasie mojej niewoli w Rosji odbyte w roku 1813, 1814 i 1815*, a także *Ustępu z pamiętników Stanisława Pilata, Opisu przejścia przez grzbiet łańcucha gór Lezgistanu* Arystarcha Sosnowskiego, tekstu autorstwa Jana Zahorskiego *Niewola u Szamila. List A. Z. oraz Wyjątków z niedrukowanych dotąd pamiętników Xawerego Pi..., byłego akademika wileńskiego, teraz żołnierza w artylerii korpusu kaukaskiego* Ksawerego Pietraszkiewicza, *Wspomnień z podróży i wycieczek po Kaukazie* Wincentego Dawida i wreszcie składających się z trzech części *Wspomnień Kaukazu* Hipolita Jaworskiego. Wszystkie teksty łączy fakt, że ich autorzy z powodu swojej działalności patriotycznej zostali zesłani przez władze carskiej Rosji na Kaukaz. Zdecydowana większość z nich znalazła się w regionie na przełomie lat 30. i 40. XIX wieku. Jedynie Stanisław Nowacki przebywał tam na początku drugiej dekady tego stulecia. Mimo że jego praca odróżnia się od pozostałych również i tym, że ich autorzy byli żołnierzami armii rosyjskiej, Nowacki zaś – mimo składanych propozycji – do niej nie wstąpił i przebywał na Kaukazie jako jeniec z Wielkiej Armii Napoleona, zdecydowaliśmy się na jej umieszczenie z tego względu, że stanowi ona pierwszą tak obszerną relację z pobytu w tej części Cesarstwa Rosyjskiego, napisaną w języku polskim. Za cenne i warte upowszechniania uważamy również jej walory poznawcze dotyczące życia mieszkańców Przedkaukazia. Należy zauważyć, że większość prezentowanych tu tekstów nie była publikowana po ich pierwodruku w XIX wieku. Wyjątek stanowią wspomnienia Pietraszkiewicza i Sosnowskiego, które zostały umieszczone w książce Marii Filiny i Danuty Ossowskiej *Losy Polaków na Kaukazie. Część I „Tbiliska grupa” polskich poetów zesłańczych* wydanej w Tbilisi w 2015 roku. Powróciliśmy do obydwu tekstów, ponieważ chcieliśmy je opracować w trochę inny sposób, niż uczyniły to obie literaturoznawczynie – przede wszystkim w kontekście historycznym – i umieścić w nich nowe objaśnienia.

Specjaliści od edytorstwa sugerują, aby źródła dziewiętnastowieczne umieszczać w sposób chronologiczny¹. Odstąpiliśmy jednak od tej zasady zarówno, jeśli chodzi o chronologię powstania danego źródła, jak i chronologię zsyłki danego autora na Kaukazie. Ułożyliśmy je natomiast zgodnie z długością przymusowego pobytu w regionie – od najkrótszej, dwa-trzy lata, Nowackiego czy Pilata, poprzez cztery lata spędzone na Kaukazie przez Pietraszkiewicza, dziesięć Dawida do najdłuższej, trwającej około jedenaście lat służby wojskowej Jaworskiego. Zabieg ten był spowodowany chęcią ukazania zmieniającej się perspektywy postrzegania Kaukazu i jego mieszkańców, a także Rosji i jej polityki, w zależności od długości czasu spędzonego w szeregach jej armii. Nie wiemy przy tym, ile lat na Kaukazie przebywali Sosnowski i Zahorski. Trafili tu za udział w tej samej organizacji, co Pietraszkiewicz, i w tym samym roku, co on – 1839 – zostali zesłani na służbę do Samodzielnego Korpusu Kaukaskiego. O ile jednak wiadomo, że Pietraszkiewicz powrócił do kraju z powodu odniesionych ran w 1843 roku, o tyle sprawa zwolnienia z wojska Sosnowskiego i Zahorskiego pozostaje niejasna. Wiadomo, że obaj na początku lat 40. XIX wieku przebywali w Dagestanie, gdzie napisali swoje relacje – pierwszy w 1843, drugi zaś w 1842. Założyliśmy, że służyli w wojsku dłużej niż Pietraszkiewicz, trudno jednak oszacować, o ile. Jeżeli zostali oficerami, a jest to prawdopodobne, biorąc pod uwagę ich szlacheckie pochodzenie, mogli uzyskać dymisję. Mogło być również tak, że powrócili do ojczyzny dopiero po ogłoszeniu w 1856 roku manifestu koronacyjnego Aleksandra II, który przewidywał amnestię skazanych za przestępstwa polityczne. W takim przypadku Sosnowski i Zahorski przebywaliby na Kaukazie ponad siedemnaście lat. Wydaje się nam to jednak mało prawdopodobne, aczkolwiek nie niemożliwe. W związku z tym, że nie znamy dokładnego okresu ich służby, ich wspomnienia umieściliśmy pomiędzy wspomnieniami Pietraszkiewicza i Dawida. Odpowiedzi na pytanie o długość służby obu autorów należy szukać w archiwach w Petersburgu, Moskwie bądź w Stawropolu.

Zgromadzone przez nas teksty zostały poprzedzone trzema rozdziałami, które poświęciliśmy kolejno zagadnieniom mającym przybliżyć czytelnikowi wybrane aspekty związane z podjętym przez nas tematem, a mianowicie: służbie wojskowej Polaków na Kaukazie w latach 1813–1856, rozważaniom nad tożsamością cywilizacyjną autorów wspomnień, a także części biograficznej, w której pokrótce zarysowaliśmy ich życiorysy. Wspomnienia zostały przez nas opracowane i opatrzone komentarzami, które mają ułatwić czytelnikowi ich odbiór.

Ważną sprawą wymagającą dodatkowych badań są liczne zapożyczenia, a mówiąc dokładnie, przepisywanie przez autorów wspomnień prac zagranicznych autorów na temat historii Kaukazu bez odwołania się do źródła. Rzeczy opisywane

¹ J. Tandecki, K. Kopiński, *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa 2014, s. 206.

przez nich z perspektywy pierwszoosobowej zazwyczaj nie budzą wątpliwości, że byli oni świadkiem takiego czy innego wydarzenia, które następnie opisali, interpretując je po swojemu. Inaczej jest natomiast, kiedy piszą o historii regionu i sprawach etnograficznych. Tu już pojawia się niepewność, czy są to ich własne przemyślenia, czy innych, niewspomnianych przez nich osób. Jest to wyraźne już we wspomnieniach Mateusza Gralewskiego, którego praca do czasów współczesnych stanowi jeden z najlepszych tekstów o Kaukazie autorstwa Polaka. W jego tekście znalazły się obszerne fragmenty pracy zatytułowanej *Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen: ein Beitrag zur neuesten Geschichte des Orients* Friedricha Bodenstedta z 1848 roku². Z kolei u Jaworskiego odnajdujemy fragmenty, które zostały bezpośrednio zaczerpnięte z pracy *Transkaukasien: Andeutungen über das Familien- und Gemeindeleben und die socialen Verhältnisse einiger Völker zwischen dem Schwarzen und Kaspiischen Meere: Reiseerinnerungen und gesammelte Notizen*, którą w 1856 roku opublikował w Lipsku August von Haxthausen, pruski pisarz i naukowiec zajmujący się rolnictwem i ekonomią, którego najbardziej znane dzieła dotyczą Rosji i Kaukazu. Akurat odwołania do tej pracy nie znajdziemy u polskiego zesłańca, chociaż w innych przypadkach przytoczył tytuły, z których czerpał swoją wiedzę.

Wypada jeszcze wyjaśnić sposób przygotowania niniejszej publikacji. Wydanie edycji jest sprawą bardziej skomplikowaną, niż można by przypuszczać. Są różne poglądy na ich opracowanie, co uwzględnia się przede wszystkim w podejściu do modernizacji źródła. Jest w tym swoisty paradoks, że o ile źródła dotyczące czasów starożytnych czy średniowiecza mają mniej więcej jasne i klarowne instrukcje wydawnicze, o tyle do źródeł z połowy XIX wieku naukowcy podchodzą już w sposób nie tak bardzo jednorodny. Główną tego przyczyną jest fakt, że język dziewiętnastowiecznej polszczyzny, zwłaszcza z II połowy XIX wieku, a w naszym przypadku właśnie z takim mamy głównie do czynienia, nie odbiega zbyt od współczesnej³. Jolanta Sikorska-Kulesza trochę przewrotnie napisała na ten temat, że „[...] skoro język dziewiętnastowieczny nie stanowi dla współczesnego czytelnika zasadniczej bariery w odczytaniu i zrozumieniu źródła, to może się wydawać, że właśnie tekstów z tej epoki nie ma potrzeby modernizować, zwłaszcza «całkowicie», pozostawiając czytelnikowi możliwość obcowania z nieskażonym edytorską interwencją językiem epoki”⁴. Przy tym definiuje ona

² Patrz: P. Adamczewski, *Przedmowa*, [w:] M. Gralewski, *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli*, Poznań 2014, s. 9–10.

³ Należy w tym miejscu zaznaczyć, że prezentowane teksty zostały opublikowane przeważnie w 2. poł. XIX w., jednakże jeżeli redakcja nie ingerowała znacząco w tekst – a tego nie wiemy – to najprawdopodobniej zostały napisane pod koniec 1. poł. XIX w.

⁴ J. Sikorska-Kulesza, *Historyk XIX wieku wobec problemu modernizacji źródła*, [w:] *Edytorstwo źródeł XIX wieku – problemy teoretyczne i praktyka edytorska*, red. J. Sikorska-Kulesza, Warszawa 2016, s. 142.

modernizację jako „[...] uwspółcześnienie nieaktualnej już grafii i form językowych występujących w źródle, sprowadzenie ich do dzisiaj obowiązującej normy poprawnościowej. Obejmuje zjawiska z zakresu fonetyki, fleksji, ortografii, interpunkcji, natomiast nie dotyczy leksyki i składni [...]”⁵. Jest to więc nieco rozbudowana wersja założeń zaproponowanych przez Ireneusza Ihnatowicza na początku lat 60. XX wieku, w którego opinii „[...] jako zasadę można by przyjąć oddawanie oryginalnego tekstu przy pomocy dzisiejszych znaków pisarskich, dzisiejszej ortografii i interpunkcji”⁶. Zdarzają się przy tym jeszcze bardziej restrykcyjne podejścia do modernizacji, na przykład jedno z nich zaprezentowała Irena Klemensiewicz-Bajerowa, wypowiadając się na temat przygotowania do wydania źródeł z pierwszej połowy XIX wieku. Jej zdaniem „[...] modernizacja winna tylko usuwać przestarzałe zwyczaje i ujęcia ortograficzne, zastępując je dzisiejszymi, tak aby czytelnik otrzymał tekst zrozumiały graficznie, względnie łatwy do odczytania”⁷.

Należy podkreślić, że nie jesteśmy zwolennikami tak restrykcyjnego podejścia do zagadnienia modernizacji i bliżej nam do współczesnych poglądów, które głoszą, że jedynie w wyjątkowych sytuacjach, gdy ma to istotne znaczenie dla badań, możemy pozostawić oryginalną pisownię źródła⁸. Bez wątpienia wpłynęła na ten fakt rewolucja cyfrowa. Zajmujący się tą tematyką Marek Słoń wyraził głęboki sceptycyzm wobec sensu ograniczania się anachronicznymi już paradygmatami, które prowadziły do tego, że edycje były przygotowywane w taki sposób, żeby czytelnik nie miał już potrzeby zaglądania do oryginału. Wynikało to z faktu, że edytorstwo utożsamiano z przepisaniem i przedrukiem tekstu. Tymczasem wraz z postępem technologicznym doszło do przewartościowania takiego podejścia. Narodziło się bowiem pytanie, po co przepisywać tekst, aby udostępnić go odbiorcy, jeżeli za cenę kilkadziesiąt razy mniejszą można wykonać skan, który pozwoli na o wiele pełniejszy wgląd w oryginał, i upowszechnić go elektronicznie? Zdezawuowało się tym samym podstawowe założenie stojące u podstaw dotychczasowej edycji źródeł, opierające się na przepisaniu i wydrukowaniu zabytku. Zdaniem Słonia, edycja źródeł nie straciła jednak racji bytu, niemniej trzeba na nowo przemyśleć jej cele i wybrać odpowiednie środki. Kluczowa jest w tym kontekście odpowiedź na pytanie o cel wydawnictwa, który sytuuje się na trzech poziomach: rozpowszechnienie treści, ułatwienie wyszukania potrzebnej informacji i wstępna interpretacja tekstu źródłowego. W pierwszym zakresie

⁵ Tamże, s. 139.

⁶ I. Ihnatowicz, *W sprawie zasad publikacji źródeł historycznych z XIX i XX wieku*, „Przegląd Historyczny” 1961, nr 52 (1), s. 169–170.

⁷ I. Klemensiewicz-Bajerowa, *Modernizacja pisowni w tekstach z pierwszej poł. XIX w.*, „Pamiętnik Literacki” 1955, nr 46 (3), s. 145.

⁸ J. Tandecki, K. Kopiński, *Edytorstwo...*, s. 206.

niekwestionowany prym wiedzy digitalizacja i udostępnienie cyfrowe⁹. W naszym przypadku osoby chcące zapoznać się z oryginalnymi wydaniem nie będą z tym miały żadnego problemu, wszystkie bowiem analizowane przez nas teksty znajdują się w otwartym dostępie na platformie polona.pl, Google Books lub w różnych bibliotekach cyfrowych. Dla jeszcze większego ułatwienia dostępu do nich na początku danego tekstu umieszczamy odpowiednie linki do pierwszego wydania. Bliska jest nam również postawa Marka Słonia, który czyni wyraźne rozróżnienie na publikacje i edycje. Pierwsze z nich powiązał z upowszechnianiem, przez które rozumie na przykład reprinty i dodruki wyczerpanego już nakładu, jak również umieszczenie kopii cyfrowej w internecie. Z kolei edycja oznacza dla niego przede wszystkim zmianę treści oryginału poprzez jej uzupełnienie, korektę czy aktualizację. W opinii wspomnianego historyka istotą edycji są obecnie dwa pozostałe cele – ułatwienie wyszukania informacji i interpretacja tekstu. Pierwszy realizowany jest głównie za pomocą indeksów. W naszej publikacji odgrywają tę rolę indeks geograficzny i osobowy. Jeżeli chodzi o interpretację tekstu, to ważne zadanie przypada w tym zakresie trzem rozdziałom wprowadzającym do prezentowanych źródeł i dotyczącym służby Polaków w armii carskiej na Kaukazie.

Utożsamiamy się także ze stanowiskiem Tomasza Miki, że edycja tekstu stanowi proces i jest ona kontynuacją korekty. Badacz ten, podobnie jak Słoń, stoi na stanowisku, że „wydanie” nie oznacza obecnie „przepisania i wydrukowania, aby udostępnić szerokiemu gronu odbiorców”, edycja zaś nie musi już być „swego rodzaju odbiciem rękopisu: nie tylko rzetelnie odczytanym, ale także oddającym w miarę możliwości jego formę”. Edycja stanowi bowiem interpretację tekstu¹⁰. Taką też interpretacją tekstów polskich zesłańców na Kaukaz została pomyślana niniejsza edycja. Ważne jest również zaznaczenie, że została ona przygotowana przez troje historyków dla historyków i osób zainteresowanych historią, a także kaukazoznawców przede wszystkim w kontekście badań historycznych czy etnologicznych.

Czujemy się przy tym w obowiązku wyjaśnić najpoważniejsze zmiany, które wprowadziliśmy do tekstów, a wiedza o nich może być przydatna dla zainteresowanych Kaukazem. Dotyczą one głównie imion własnych. Staraliśmy się je zmodernizować, aby z jednej strony odpowiadały najbardziej rozpowszechnionej formie w literaturze przedmiotu, a z drugiej nawiązywały do nazwy oryginalnej. Stanowiło to spore wyzwanie, wiele bowiem nazw występujących we wspomnieniach różni się od obecnie brzmiących. Przyczyny takiego stanu rzeczy można tłumaczyć kilkoma zjawiskami. Autorzy wspomnień zapisywali często nazwy

⁹ M. Słoń, *Pryncypia edytorstwa źródeł historycznych w dobie rewolucji cyfrowej*, „Studia Źródłoznawcze” 2015, t. 53, s. 156–160.

¹⁰ T. Mika, *O idealizacji i innych postawach wobec tekstu staropolskiego*, „Język Polski” 2017, t. 97, nr 4, s. 7–8.

w sposób fonetyczny, tak jak je usłyszeli, zapewne w sytuacjach, kiedy usłyszeli je nie od mieszkańców danej miejscowości, lecz z drugih czy nawet trzecich ust. Można dopuścić możliwość, że dochodziło wtedy do ich zdeformowania. W konsekwencji we wspomnieniach pojawiają się formy, które uniemożliwiły nam ich identyfikację. Dana nazwa mogła ulec skażeniu również podczas prac redakcyjnych związanych z pierwotną publikacją wspomnień. Były one przesyłane do redakcji zapewne w formie rękopisów, a w takim przypadku nietrudno o nieprawidłowe odczytanie egzotycznie brzmiącej nazwy, tym bardziej że wiedza o Kaukazie na ziemiach polskich w XIX wieku nie była wyspecjalizowana. Do autorskich rękopisów niestety nie udało się nam dotrzeć i wobec tego nie jesteśmy w stanie porównać ich treści z tym, co zostało opublikowane.

Problemy z nazwami, które mieli autorzy wspomnień, uzewnętrzniają się między innymi tym, że jeden obiekt geograficzny nosi we wspomnieniach różnych autorów inne nazwy. Mało tego, zdarzało się, że jeden autor stosował dwie różne formy tej samej nazwy. W przypadku niniejszej publikacji podjęliśmy prace zmierzające do ujednolicenia nazewnictwa, co miało w zamierzeniu ułatwić odbiór tekstu. Zdajemy sobie sprawę, że może to wywołać pewne kontrowersje. Już w latach 50. XX wieku Ihnatowicz głowił się, czy w edycjach źródłowych zachować nazwiska w takiej formie, w jakiej napisał je autor, czy też należy zastosować ich modernizację lub też sprowadzenie ich do prawdopodobnej właściwej pisowni¹¹. Zdecydowaliśmy się na to drugie rozwiązanie. Z tego też powodu zamieniliśmy zapis nazwiska „Worońcow” na obecnie przyjętą „Woroncow”, którą nosił Michał Woroncow, namiestnik Kaukazu w latach 40. i 50. XIX wieku. Formę „Gołofiejew” zmodernizowaliśmy na wzór oryginalnego zapisu „Gałafiejew”, natomiast „Czernyszew” na ogólnie przyjętą w polskiej literaturze przedmiotu „Czernyszow”, co odpowiada transkrypcji nazwisk z rosyjskiego na polski sugerowanej przez PWN. Znacznie trudniejsza była sprawa z nazwiskami mieszkańców Kaukazu Północnego, które nie są rozpowszechnione w polskiej literaturze przedmiotu. Często w takich przypadkach używa się form rosyjskich, co zresztą stosuje się nie tylko w literaturze polskiej, ale również na przykład w publikacjach anglojęzycznych. Przykładem może być praca *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917* autorstwa Austina Jersilda. Amerykański historyk, starając się zdekonstruować imperializm rosyjski na Kaukazie, sam wpadł w jego sidła i często używał zrusyfikowanych form nazwisk miejscowej ludności. Widzimy to chociażby w przypadku władcy sułtanatu elisujskiego, który w książce występuje jako „Daniel-bek”. Powstaje więc pytanie, dlaczego imię tego cachurskiego władcy mamy przytaczać w wersji zrusyfikowanej/zeuropeizowanej, a nie w wersji oryginalnej – Danijał-bek. U polskiego

¹¹ I. Ihnatowicz, *W sprawie zasad...*, s. 170.

czytelnika zapewne spory dyskomfort wzbudziłaby sytuacja, gdyby w publikacji anglojęzycznej zamiast formy „Adam Jerzy Czartoryski”, autor użył jej zrusyfikowanej wersji „Adam Yezhi Chartoryyskiy” czy też „Adam Adamovich Chartoryyskiy”. Na nic zdałyby się argumenty, że Czartoryski przez wiele lat zaliczał się do elity politycznej Cesarstwa Rosyjskiego. Uważamy Czartoryskiego za Polaka i chcemy, aby we wszystkich językach był zapisywany w polskiej formie, nie zaś w rosyjskiej. Często nie dostrzegamy przy tym, że sami odmawiamy prawa do emancypacji małolicebnym i nieznanym u nas szerzej grupom, w tym zamieszkującym Kaukaz. Zdajemy sobie sprawę z faktu, że jest to zadanie trudne, biorąc pod uwagę, iż to właśnie Rosja, dzięki swoim podbojom, w znacznym stopniu wprowadziła Kaukaz do europejskiej historiografii i to właśnie w tym kraju rozwinęło się kaukazoznawstwo, wprowadzając pewne pojęcia i terminy do nauki ogólnoswiatowej. Staramy się jednak postępować z duchem czasów i przybliżać oraz upowszechniać nazwy bliższe kaukaskim oryginałom, nie zaś rosyjskie kalki, z których często korzystali autorzy publikowanych wspomnień. Z tego też powodu zamieniliśmy występującą we wspomnieniach formę „Chadzi-Murat” na bliższą awarskiemu oryginałowi „Hadži-Murad”. Osobę tego jednego z najbardziej znanych naibów¹² w państwie imama Szamila spopularyzował Lew Tołstoj w powieści, która została wydana w Polsce właśnie pod tytułem *Hadži-Murat*. O ile jednak, pisząc o bohaterze literackim, możemy używać formy upowszechnionej w polskim wydaniu rosyjskiego autora – Hadži-Murat – o tyle uważamy, że pisząc o postaci historycznej, należy już używać formy Hadži-Murad¹³.

Problemem przy opracowaniu wspomnień był również fakt, że w dziewiętnastowiecznej polszczyźnie nie został ustandaryzowany zapis obco brzmiących nazwisk. W konsekwencji mogły one w nich występować w formie odbiegającej od współczesnego zapisu. Pozostawienie ich stwarzałoby zagrożenie powstania nieporozumień, których chcieliśmy uniknąć, i wobec tego zapisywaliśmy je w formie najbardziej współcześnie rozpowszechnionej, co było spowodowane chęcią ułatwienia czytelnikowi identyfikacji danej osoby. W rezultacie zamieniliśmy formę nazwiska weneckiego dyplomaty „Kontaryni” na „Contarini”, najbardziej popularnego przywódcę północnokaukaskiego walczącego z Rosją „Szamyl” – chociaż ta forma była dosyć rozpowszechniona w dziewiętnastowiecznym języku polskim – na „Szamil”. Za pomyłkę redakcyjną uważamy formę „Abu-Nuncal” na określenie Abu-Sułtana-nucala i w konsekwencji zmodyfikowaliśmy zapis na

¹² Naib – w języku arabskim oznacza zastępcę, zarządcę. W imamacie Szamila naibowie byli wyznaczeni przez niego do wypełniania władzy wojskowo-administracyjnej na określonym terytorium.

¹³ Przy tym należałoby się zastanowić, czy nie warto by wprowadzić formy „Hadżimurad”, która jest najbliższa awarskiemu oryginałowi (Хаджимурад). Sprawę tę pozostawiamy jednak wyspecjalizowanym językoznawcom.

6. Bibliografia

Źródła

rękopiśmienne

- Archiwum Główne Akt Dawnych, *II Rada Stanu Królestwa Polskiego*, sygn. 60.
Biblioteka Kórnicka PAN, *Listy W. Jurkowskiego zesłanego w roku 1838 na Kaukaz opisujące ekspedycje przez niego odbyte*, sygn. 1163.
Российский Государственный Военно-Исторический Архив, *Канцелярия дежурного генерала Главного штаба е.и.в. (1815–1834)*, ф. 36.
Российский Государственный Военно-Исторический Архив, *Инспекторский департамент Военного министерства*, ф. 395.
Российский Государственный Исторический Архив, *Собственная Его Императорского Величества Канцелярия (1723–1918)*, ф. 1409.

drukowane

- Akt uroczysty zakończenia rocznego biegu nauk w Gimnazjum Gubernialnym Suwalskim*, Suwałki 1842.
Bobrowski T., *Pamiętniki*, t. 2, Lwów 1900.
Dokumenty Wydziału Wojny Rządu Narodowego w powstaniu styczniowym. 1863–1864, red. S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław 1973.
Dunin-Karwicki J., *Z moich wspomnień*, t. 2, Warszawa 1903.
Dziennik Praw [Królestwa Polskiego], t. 21, nr 71–73, Warszawa 1837/1838.
Dziennik Urzędowy Województwa Augustowskiego z dnia 21 września/3 października 1835, Suwałki 1835.
„Dziennik Warszawski” nr 15 z 19 (30).01.1873.
Dzierżek H., *Wspomnienia Kaukazu*, „Athenaeum” 1848, t. 3, z. 4, s. 77–215.
„Gazeta Codzienna” 1858, nr 273–283 i 1859, nr 42–51.
„Gazeta W. Księstwa Poznańskiego” nr 120 z 27.05.1863.

- Gerszewski L., *Pamiętniki z niewoli*, Poznań 1852.
- Giedroń G., *Kilka wspomnień z kaukazkiego wygnania*, Lwów 1867.
- Gieysztor J., *Pamiętniki z lat 1857–1865. Poprzedzone wspomnieniami osobistymi profesora Tadeusza Korzона oraz opatrzone przedmową i przypisami*, t. 1, Wilno 1913.
- Gralewski M., *Kaukaz, Wspomnienia z 12-letniej niewoli*, przygotowanie do druku i komentarze P. Adamczewski, Poznań 2015.
- Kalinowski K., *Pamiętnik mojej żołnierki na Kaukazie oraz niewoli u Szamila. Od 1844 do 1854*, oprac. P. Adamczewski, Warszawa 2017.
- Korzeniowski J., *Tadeusz Bezimienny*, Petersburg 1852.
- „Kurier Wileński” nr 30 z 18.04.1839.
- Janiszewski L., *Z listu Leona Janiszewskiego do wydawcy Pamiętnika*, „Pamiętnik Naukowo-Literacki” 1850, t. 2, z. 6, s. 119–120.
- Lubowiecki I., *Pamiętniki*, oprac. N. Kasperek, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Lublin 1997.
- Nowa Wieś, „Dziennik Poznański” nr 118 z 27.05.1863.
- Pamiętniki powstańca z 1863 i 1864 roku*, oprac. Z.L. Sulima, Lwów 1881.
- Peszke S., *Mój pobyt w niewoli rosyjskiej w r. 1812*, „Biblioteka Warszawska” 1912, t. 2, s. 287–317.
- Pol W., *Legends o świętym Janie Kantym*, Kraków 1868.
- Polak w carskim mundurze. Wspomnienia Aleksandra Skolimowskiego (1817–1895)*, oprac. W. Caban, J. Szczepański, Kielce 2015.
- Rewkowski Z., *Pamiętniki*, t. 1: *Wilno. Ostatnie lata Uniwersytetu*; t. 2: *Zesłanie. W żołdacy na Kaukaz*, oprac. W. Wiśław, Wrocław 2011.
- „Rocznik Emigracji Polskiej. Pismo polityce i literaturze narodowej poświęcone”, Paryż 1836.
- Słowo od wydawcy*, [w:] *Album Lwowskie*, red. H. Nowakowski, Lwów 1862, s. III.
- Skorowidz do Dziennika Praw*, część I, wyd. P. Kapuściński, Warszawa 1872.
- Sobótka: księga zbiorowa na uczczenie pięćdziesięcioletniego jubileuszu Seweryna Goszczyńskiego*, Lwów 1875.
- Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Litwie i Białorusi*, red. A. Brus, Warszawa 2015.
- Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Podolu, Wołyniu i w guberni kijowskiej. Szymon Konarski*, red. M. Micińska, Warszawa 2009.
- Uczestnicy ruchów wolnościowych w latach 1832–1855. (Królestwo Polskie). Przewodnik biograficzny*, opr. A. Gałkowski, W.A. Djakow, W.M. Zajcew, W. Śliwowska, Wrocław 1990.
- Witkowski M., *Pamiętnik prostego żołnierza z lat 1812–1816*, opr. R. Grabałowski, Wrocław 1961.
- „Wyprawa Igołomska” – *Pamiętnik Eustachego Petiona*, oprac. S. Mika, J. Stoksik, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2004, t. 10, s. 205–228.

* * *

- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, ред. А.П. Берже, т. 5, Тифлис 1873.
- „Военный сборник” 1863, № 2.
- Журнал военных действий от 16 (28) декабря 1812*, „Санкт-Петербургские ведомости” № 104 z 27.12.1812.
- Загорский И., *Восемь месяцев в плену у горцев*, [w:] *Кавказ. В плену у горцев*, ред. М. Котлярова, В. Котляров, Нальчик 2013, s. 3–24.

7. Streszczenie

Publikacja stanowi drugi tom serii *Studia Kaukazoznawcze* i zawiera krytyczną edycję wybranych dziewiętnastowiecznych relacji polskich zesłańców oraz żołnierzy służących w armii Cesarstwa Rosyjskiego na Kaukazie. Obejmuje wspomnienia Stanisława Nowackiego, Stanisława Pilata, Ksawerego Pietraszkiewicza, Arystarcha Sosnowskiego, Jana Zahorskiego, Wincentego Dawida i Hipolita Jaworskiego, z których większość po dziewiętnastowiecznych wydaniach nie była ponownie publikowana. Tom powstał w ramach projektu „Polacy na Kaukazie Północnym w świetle materiałów archiwalnych – edycja źródeł”, którego celem jest udostępnienie istotnych materiałów źródłowych do badań nad obecnością Polaków na Kaukazie oraz nad sposobami postrzegania tego regionu przez przedstawicieli polskich elit XIX wieku.

Edycję poprzedzają rozdziały poświęcone służbie wojskowej Polaków na Kaukazie w latach 1813–1856, problematyce ich tożsamości cywilizacyjnej oraz biografiom autorów publikowanych relacji. Omówiono również zasady przygotowania edycji źródłowej, obejmujące modernizację warstwy językowej, ujednolicenie nazw geograficznych i osobowych oraz przygotowanie aparatu krytycznego, ułatwiającego współczesnemu odbiorcy właściwą interpretację publikowanych tekstów i osadzenie ich w odpowiednim kontekście historycznym.

Zebrane relacje ukazują przebieg służby wojskowej i zesłania, działania zbrojne prowadzone podczas podboju Kaukazu, życie codzienne polskich żołnierzy oraz ich obserwacje dotyczące społeczeństw, kultury, religii i środowiska naturalnego regionu. Analiza tych źródeł pozwala uchwycić ewolucję poglądów autorów na politykę Cesarstwa Rosyjskiego, relacje między administracją imperialną a ludnością Kaukazu oraz miejsce Polaków w strukturach państwa rosyjskiego. Dzięki krytycznemu opracowaniu tekstów, rozbudowanemu aparatowi naukowemu oraz komentarzom publikacja stanowi wartościowe źródło do badań nad historią Polaków na Kaukazie, dziejami rosyjskiego podboju regionu, historią

kontaktów polsko-kaukaskich oraz dziewiętnastowiecznym piśmiennictwem pamiętnikarskim.

Słowa kluczowe: Polacy na Kaukazie, zesłańcy, Kaukaz Północny, wspomnienia, historia XIX wieku, źródła historyczne, egodokumentalistyka, Cesarstwo Rosyjskie, polsko-kaukaskie kontakty

8. Summary

The Image of the Caucasus in Polish Memoirs. Part I: The North Caucasus

This publication constitutes the second volume in the *Studia Kaukazoznawcze* [Caucasian Studies] series, presenting a critical edition of selected nineteenth-century accounts by Polish exiles and soldiers who served in the Imperial Russian Army in the Caucasus. It encompasses the memoirs of Stanisław Nowacki, Stanisław Pilat, Ksawery Pietraszkiewicz, Arystarch Sosnowski, Jan Zahorski, Wincenty Dawid, and Hipolit Jaworski, most of which have not been republished since their original nineteenth-century editions. The volume was compiled as part of the project “Poles in the North Caucasus in Light of Archival Materials: A Source Edition,” which aims to provide access to crucial source materials for research into the Polish presence in the Caucasus, as well as the ways in which the region was perceived by people belonging to the nineteenth-century Polish elite.

The edition is preceded by chapters concerning the military service of Poles in the Caucasus between 1813 and 1856, the issue of their civilizational identity, and the biographies of the authors of the published accounts. The text also outlines the editorial principles applied to the source edition, which encompass linguistic modernization, the standardization of geographical and personal names, and the compilation of a critical apparatus designed to enable contemporary readers to properly interpret the text and situate it within its appropriate historical context.

The collected accounts detail the course of military service and exile, the military operations conducted during the conquest of the Caucasus, the daily life of Polish soldiers, and their observations concerning the societies, cultures, religions, and natural environment of the region. An analysis of these sources allows to trace the evolution of the authors’ views on the policies of the Russian Empire, the relationship between the imperial administration and the peoples of the Caucasus, and the position of Poles within the institutions of the Russian state. Owing to the critical edition of the texts, the extensive scholarly apparatus,

and the accompanying commentaries, the publication constitutes a valuable source for research into the history of Poles in the Caucasus, the history of the Russian conquest of the region, the history of Polish-Caucasian contacts, and nineteenth-century memoir literature.

Keywords: Poles in the Caucasus, exiles, North Caucasus, memoirs, nineteenth-century history, historical sources, ego-documents, Russian Empire, Polish-Caucasian contacts

Przemysław Adamczewski – kaukazoznawca, doktor habilitowany związany z Instytutem Studiów Politycznych PAN. Kierownik projektów realizowanych w ramach programów NCN, NAWA i Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego: Mobilność Plus, Fuga, Polonista, im. Mieczysława Bekkera, Nauka dla Społeczeństwa i Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Stypendysta Fundacji Lanckorońskich. Odbił staże podoktorskie na uniwersytetach w Gruzji, Tadżykistanie i Kazachstanie. W przeszłości pracował w Wyższej Szkole Humanistyczno-Ekonomicznej w Sieradzu i Dalekowschodnim Uniwersytecie Federalnym we Władywostoku. Autor takich monografii jak *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu i Polski mit etnopolityczny i Kaukaz* oraz opracowań wspomnień Polaków na Kaukazie.

Stanisław Boridczenko – historyk, doktor związany z Uniwersytetem Szczecińskim. Stypendysta Ministerstwa Edukacji i Nauki dla wybitnych młodych naukowców (2022). Specjalizuje się w badaniach nad kształtowaniem tożsamości zbiorowych w Europie Wschodniej oraz problematyką imperializmu i jego dziedzictwa. Realizował projekty finansowane m.in. przez Fundację Alexandra von Humboldta, Narodową Agencję Wymiany Akademickiej, Narodowe Centrum Nauki, Polsko-Niemiecką Fundację na rzecz Nauki, Międzynarodowy Fundusz Wyszehradzki oraz Fundację Lanckorońskich. Odbił staże naukowe w wiodących ośrodkach Wielkiej Brytanii, Rosji, Niemiec, Białorusi, Austrii, Czech, Serbii oraz Węgier. Obecnie, w ramach stypendium Alexandra von Humboldta, realizuje staż podoktorski na Uniwersytecie Ruhry w Bochum.

Wiesław Caban – historyk, profesor doktor habilitowany związany z Uniwersytetem Jana Kochanowskiego w Kielcach (profesor *emeritus*). Jeden z najwybitniejszych badaczy losów polskich zesłańców w Cesarstwie Rosyjskim, dziejów polskich powstań niepodległościowych w XIX wieku, a także stosunków polsko-rosyjskich w XIX wieku. Autor ponad setki prac i wielokrotny laureat prestiżowych nagród za prace historyczne i edytorskie, m.in. Nagrody KLIO w kategorii edytorskiej za opracowanie 12 tomów edycji źródłowych pamiętników i listów polskich autorów z ziem zabranych (2017) i za *Album powstańców 1863 roku z Grodzieńszczyzny* (2021) czy Nagrody im. prof. Jerzego Skowronka za książkę *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873* (2002).

FUNDACJA
LANCKOROŃSKICH

